

Innehåll

Förord	7
1. Kunskapsresistens	11
2. Fakta	43
3. Kognitiva skevheter	81
4. Lögner, falska nyheter och propaganda	109
5. Kunskapen och skolan	157
6. Vad kan vi göra?	204
Tack	247
Texter	248

Förord

Det var ett tumultartat valår i USA, präglad av falska nyheter, desinformation och lögn. Efter stort motstånd från det republikanska partiet blev fastighetsmagnaten Donald J. Trump deras kandidat. Det ansågs vara katastrofalt för partiet. Under hela hösten låg Trump också långt efter Hillary Clinton i alla opinionsmätningar. Hon dippade emellanåt men experterna var eniga: Clinton vinner. Så blev det inte. Nu var det den 20 januari 2017 och Trump stod slutligen där, på podiet i Washington, och skulle installeras som USA:s 45:e president. Han tittade ut över folkmängden som sträckte sig så långt ögat kunde se. Det var den största publiken vid en presidentinstallation någonsin.

Eller var det så? Trump var övertygad – han hade ju sett det med egna ögon. Men enligt experterna fanns det tydlig evidens som visade att publiken var betydligt större när Barack Obama installerades 2009. Det fanns bilder som visade på skillnader i folkmassornas täthet och spridning, och det fanns statistik över antalet sålda tunnelbanebiljetter. Etablerade medier som *The New York Times* rapporterade detta. Trumps pressekreterare, Sean Spicer, ägnade sitt första uttalande åt att upprört fördöma medierna. Det handlar om medvetet falsk rapportering, sa han; medierna är bara ute efter att förminska Trumps historiska ögonblick. Vad experterna säger kan man ju uppenbarligen inte lita på, de kunde inte ens förutsäga att Trump skulle vinna. När det blev allt tydligare att Spicer hade fel, frågade man hur han (presidentens pressekreterare!) kunde ifrågasätta uppenbara fakta. Trumps talesperson Kellyanne Conway, framträdde då på tv

och gjorde ett uttalande som kom att bli mycket omtalat: ”Spicer presenterar bara alternativa fakta.”

Denna lilla historia illustrerar mycket väl de olika komponenterna i det som har kommit att kallas *faktaresistens*, oviljan att ta till sig fakta. Det handlar om att tro det man vill tro (Trump ville förstås gärna ha den största publiken någonsin), om att tvivla på evidens och expertutlåtanden, om politisk polarisering och beskrivningen av etablerade medier som politiskt styrda, och om en vilja att ifrågasätta själva idén att det finns fakta och objektiva sanningar. Vad Kellyanne Conway hade i åtanke när hon gjorde sitt omdiskuterade uttalande kan man förstås bara spekulera om. Troligtvis var talet om *alternativa fakta* endast ett sätt att hantera en svår situation (och hon har vid ett senare tillfälle sagt att hon avsåg *alternativ information*), men begreppet har kommit att symbolisera ifrågasättandet av etablerad kunskap och fakta. Det här är förstås inte bara ett amerikanskt problem, världen över ifrågasätts kunskap och *alternativa fakta* presenteras. I England spelade detta en central roll inför brexitomröstningen i juni 2016 och även i Sverige håller vi på att få en situation där synen på fakta färgas av kulturell och ideologisk tillhörighet.

Jag är filosof till yrket. Normalt skriver jag forskningsartiklar för internationella facktidskrifter; akademiska texter inom kunskapsteori och språkfilosofi. Plötsligt står filosofin i världshändelsernas centrum. Även om jag ägnat mig en del åt populärvetenskap skulle jag aldrig kunnat föreställa mig det som hänt under det senaste året: Centrala filosofiska frågor som rör kunskapens natur, fakta, evidens, sanning och lögn diskuteras dagligen i medierna. Demokratins grundvalar är i gungning. Jag bestämde mig för att det var dags för en yrkesfilosof att göra en insats. Den här boken är mitt bidrag. Det är förstås inte så att den utmaning vi står inför i botten är ett filosofiskt problem. Men filosofin ger oss de redskap som behövs för att bemöta kunskapens fiender. Jag kommer att berätta vad samtida filosofi har att säga om fakta, kunskap, sanning, etc. men hoppas också ge läsaren de tankered-

skap som behövs för att rusta sig mot faktaresistensen.

Boken börjar i det filosofiska. I kapitel 1 och 2 reder jag ut vad kunskap är och granskar kritiskt påståendet att det inte finns några fakta eller någon objektiv sanning. I kapitel 3 presenterar jag vad psykologin säger om de olika mekanismer som gör att vi i vissa situationer slår ifrån oss fakta. Kapitel 4 ägnas åt lögnen och det falska. Här blir det mycket Trump, men också en diskussion om en annan typ av desinformation såväl som den auktoritära statens propaganda. En avgörande fråga är förstås vad vi kan göra för att skydda oss mot det som nu händer. Här har samhällets *kunskapsaktörer* ett stort ansvar, främst då skolan, journalister och forskare. I kapitel 5 diskuterar jag inflytelserika skolforskarens syn på kunskap. Sorgligt nog är det en syn som präglas av en skepsis gentemot tron på fakta och objektiva sanningar. I kapitel 6, slutligen, diskuterar jag vad vi (forskare, journalister, politiker och privatpersoner) kan göra för att motverka faktaresistensen.

Min förhoppning är att när allt detta har blåst över, när vi tar kunskapen på allvar igen, så kan min bok fungera som en god introduktion till kunskapens filosofi, psykologi och förmedling och därmed hjälpa oss att stå bättre rustade nästa gång kunskapen utmanas. Låt mig betona att denna bok inte är ett forskningsbidrag. Det jag säger om filosofi är grundat i min filosofiska expertis, men det kan med fördel läsas också av den som aldrig läst en gnutta filosofi. Jag är inte forskare i psykologi och jag är inte medieforskare så det jag säger om dessa saker är i bästa fall god journalistik, inte forskning. Det filosofiska perspektivet genomsyrar dock allt, just därför att filosofin genomsyrar allt – det kanske inte verkar uppenbart men jag hoppas förmedla att det är så.

Jag är en obotlig optimist (det är mycket plågsamt för min omgivning.) Jag tror därför att vi kan hantera det som sker men att det kräver en enorm mobilisering från oss alla. Jag tror också att en sådan mobilisering är på gång och att den diskussion

som förs om hur vi ska kunna övervinna faktaresistensen i förlängningen kommer att leda till en bättre värld. Kunskapen har utmanats flera gånger genom historien men kunskapen har alltid vunnit. Vi människor är komplexa, vi är kapabla till det värsta men också till det bästa, och i slutändan tror jag ändå att det bästa vinner. Människan är trots allt, som Aristoteles sa, det förnuftiga djuret.

1.

Kunskapsresistens

Håller vi på att bli faktaresistent?

”Forskare: Livet på jorden hotat av en ny form av faktaresistentta människor”. Den uppseendeväckande rubriken kan man läsa i den amerikanska tidskriften *The New Yorker* den 12 maj 2015. I texten beskrivs hur de faktaresistentta människorna verkar ha de normala mekanismerna för att ta emot och behandla information men att dessa mekanismer av någon anledning helt slagits ut. Deras faktaresistens verkar också tillta ju fler fakta man matar dem med. Forskarnas hypotes är att informationen från hörselnerven till hjärnan på något vis blockerats och därmed underminerat det mänskliga medvetandets vanliga funktioner.

Det hela är förstås ett skämt. Texten är skriven av humoristen Andy Borowitz. Han har en imponerande känsla för strömningar i tiden och för hur man kan driva med dem. Ett helt år innan Trump har gett sig in i 2016 års presidentvalskampanj föregriper Borowitz det som kommer att vara på allas läppar efter valet: *faktaresistens*. Det har alltid funnits människor som på olika sätt ägnat sig åt att ifrågasätta vedertagna uppfattningar om vår omvärld – konspirationsteoretiker, vetenskapstvivlare och mystiker. Men det som hänt under det senaste året verkar vara något nytt. Plötsligt verkar det som om vi inte längre står inför en gemensam verklighet och som om vi inte ens kan komma överens om grundläggande fakta om hur världen är. Man börjar nästan undra om inte Borowitz har rätt och det blivit någon form av blockering i våra hjärnor.

Vad är det som pågår och vad kan vi göra? För att reda ut det hela måste vi börja från början, med lite grundläggande filosofi.

Vad är fakta? Det korta svaret: Hur världen är. Det handlar om allt från triviala vardagsfakta till fakta om universums ursprung. Det finns psykologiska fakta som handlar om vad vi känner och tänker; samhällseliga fakta om arbetslöshet, inflation och brottslighet etc.; medicinska fakta om sjukdomar och deras orsaker; biologiska fakta om arternas utveckling; fysiska fakta om elementarpartiklar och deras rörelser; fakta om hur mitt kök ser ut och fakta om kändisarnas kärleksliv. Ett lite längre, och mer filosofiskt svar, är att fakta är det som gör faktapåstående sanna, fakta är *sanningsgörare*. Det finns påstående som handlar om hur världen är, till exempel påståendet att det står en häst i min trädgård, och sådana påstående är sanna eller falska beroende av hur världen är, av vilka fakta som föreligger. Mitt påstående är sant om det faktiskt står en häst i min trädgård.

Man inser genast att det finns mängder av fakta vi inte har kunskap om – både fakta som är för triviala för att vi någonsin skulle bry oss om att ta reda på dem (antalet hårstrån på mitt huvud) och fakta som helt enkelt är för svårtillgängliga (fakta om andra planeter i avlägsna galaxer). Troligtvis finns det också en mängd fakta som vi inte *kan* få kunskap om eftersom vi helt enkelt är för kognitivt begränsade. Kanske hör fakta om universums uppkomst hit. Hur kan ett universum ha skapats ur ingenting? Svaret på denna fråga kan vara omöjligt för oss att förstå. Möjligen hör också fakta om det mänskliga medvetandet hit: Hur kan en grå klump materia, hjärnsubstansen, skapa det färgsprakande fält av subjektivitet som jag känner så väl till från mitt eget perspektiv? Även om människan är det djur som har störst kognitiv kapacitet är hennes kapacitet begränsad – precis som det finns en mängd fakta min hund Eliot aldrig kan få kunskap om för att hans kognition inte räcker till (som att jorden är rund) finns det med säkerhet fakta vi människor aldrig kan få kunskap om.

Det ligger därför en viss sanning i påståendet att vi är faktaresistenta, åtminstone till viss del. Det finns en mängd fakta som vi aldrig kommer att få kunskap om eftersom de inte är värda besväret och en mängd fakta som vi inte *kan* få kunskap om, även om vi ville. Samtidigt är det förstås så att vår vetgirighet hela tiden flyttar fram gränserna och det är inte en god idé att försöka sig på att en gång för alla dra en bortre gräns för vilka fakta vi kan få kunskap om. Ny teknik gör det möjligt att observera avlägsna galaxer och inspektera mikrokosmos. Våra vetenskapliga förklaringsmodeller blir alltmer sofistikerade och det som länge tett sig som en gåta, ett mysterium bortom all mänsklig förståelse, kan plötsligt förklaras – varför saker faller när vi släpper dem, hur arterna utvecklats och vad liv är. Kanske är modern neurofysiologi på god väg att förklara medvetandets natur. I den bemärkelsen har vi aldrig varit *mindre* faktaresistenta än i dag.

“Vi har inte blivit faktaresistenta, vi har blivit kunskapsresistenta.”

Man inser också ganska snabbt att en individ som verkligen vore helt faktaresistent skulle bli kortvarig på vår jord. För att överleva måste vi oavbrutet ta till oss en stor mängd fakta; fakta om var faran lurar, hur vi kan få mat och vatten samt om andra människor. Evolutionen har försett oss med förmågor som garanterar att informationen från omvärlden tas in på ett effektivt sätt, till exempel via syn och hörsel, och bearbetas kognitivt för att leda till handlingar som främjar överlevnad. Man hör att elefanten dundrar genom djungeln och hoppar undan, man ser att det finns vatten och fyller på sitt kärl för att dricka. En genuin oförmåga att ta till sig fakta vore en evolutionär omöjlighet. Andy Borowitz är inne på detta också. Han skriver att forskarna hoppas att faktaresistensen kommer att avta i framtiden och att preliminära forskningsresultat ger för handen att människor

kommer att bli mer mottagliga för fakta när de väl befinner sig i en omgivning där det är ont om mat, vatten och syre.

Det finns mer att säga om fakta och jag återkommer till detta i nästa kapitel. Men det bör redan stå klart att det som nu händer i vår omvärld inte bäst beskrivs som att en form av faktaresistens breder ut sig. Problemet är inte att det finns en väldig massa fakta som vi människor plötsligt blivit oförmögna att ta till oss. De fakta det gäller är väl kända av experter och andra – till exempel fakta om klimatet, befolkningstillväxten, vaccin, invandring och arbetslöshet. Problemet är att det finns *kunskap* som vi av olika skäl slår ifrån oss eller är oförmögna att ta till oss. Vi har inte blivit faktaresistenta, vi har blivit *kunskapsresistent*a. För att förstå denna viktiga skillnad behöver vi fundera över vad kunskap är.

Vad är kunskap?

När man söker efter bilder på kunskap på nätet (något jag ibland gjort inför en föreläsning) dyker det upp bilder på hjärnor där det blixtrar till bland synapserna. Det är ganska naturligt att tänka sig att kunskapen sitter i huvudet. Jag läser en text, memorerar informationen och kan berätta för andra vad jag nyss lärt mig, till exempel på en tentamen eller en föreläsning, men det är också en i grunden felaktig bild av kunskap.

Till att börja med måste vi skilja mellan teoretisk och praktisk kunskap, vad som på engelska kallas *knowledge that* respektive *knowledge how*. Den teoretiska kunskapen är den sortens kunskap man hittar i en bok. Den har alltid ett specifikt påståendehåll, något som följer på frasen ”vet att...”. Jag vet *att Stockholm är Sveriges huvudstad, att Obama är född i USA och att elektroner har en negativ laddning*. Men också vår vardagskunskap består av en enorm mängd teoretisk kunskap. Jag vet *att jag är född i Göteborg, att det regnar och att bilen står i garaget*. Den praktiska kunskapen har inget sådant tankeinhåll. Den ska snarare förstås som en *förmåga*, en kapacitet att utföra

vissa handlingar. På svenska talar vi om att vi *kan* något när det gäller denna form av kunskap, inte om att vi *vet* något: Jag kan läsa, spela tennis, cykla och prata hyfsad engelska.

Det finns naturligtvis ett samspel mellan praktisk och teoretisk kunskap. Alla handlingar förutsätter teoretisk kunskap, även om den kan vara mer eller mindre medveten. För att kunna cykla behöver jag till exempel veta att pedalerna används för att ta sig fram och att man sitter på sadeln men det är inte troligt att jag medvetet tänker på detta. Filosofer har länge diskuterat i vilken utsträckning den praktiska kunskapen kan reduceras till teoretisk kunskap av det slaget. Frågan är inte avgjord men den som försökt lära någon att cykla genom att berätta hur man gör på telefon (jag försökte det med en vän som lånat min cykel) inser genast att det inte är särskilt troligt att den praktiska kunskapen enbart är en form av implicit teoretisk kunskap.

När det gäller den praktiska kunskapen är det ganska lätt att förstå att den inte sitter i huvudet. Givetvis är det så att våra hjärnor behövs för att vi ska kunna utföra dessa saker, cykla eller spela tennis, men mest naturligt vore det att säga att förmågan sitter i hela kroppen. Det är mindre uppenbart att inte heller den teoretiska kunskapen sitter i huvudet. Den teoretiska kunskapen har ju med våra *tankar* att göra och de sitter väl i huvudet? Svaret är att en viktig komponent i det som är kunskap sitter i huvudet, men inte kunskapen själv.

Vilken är denna komponent? Som vi noterat tidigare finns det en väldig massa fakta i världen och det är först när vi funderar över hur världen är som vi kan få kunskap om dessa fakta. Men det räcker inte att fundera. Jag kanske gillar att spekulera över om det finns liv på andra planeter. Efter att ha läst om upptäckten av Trappist-1, en mindre stjärna 40 ljusår bort som är omgiven av sju planeter i jordens storlek, tänker jag tanken att det finns liv på dessa planeter. Men för att ha kunskap räcker det inte med att tänka tanken – jag måste också *tro* att det finns liv på dessa planeter, ha en *övertygelse* i frågan. Det är en viktig